

TÜRKİSTANLI BİLGİN ABDURRAUF FITRAT'IN TÖRKOLOJİ SAHASINDAKİ UNUTULMUŞ ESERLERİ

TİMUR KOCAOĞLU

Abdurrauf Fıtrat (1886 Buhara – 1937 Taşkent) Türkistan'ın en buhranlı devrinde yaşamış çok yönlü bir kişiydi. Fıtrat 51 yıllık hayatında hem siyasî sahnede, hem de edebiyat ve ilim sahalarında verimli çalışmalar yaptı. Fıtrat'ı tam olarak tarif edebilmek için bir çok sıfat kullanmak gerekiyor. O sıfatlardan bir kaçını şöyle sıralayabiliriz: Yenilik öncüsü, politikacı, devlet adamı, eğitimci, gazeteci, fıkra yazarı, hikâyeci, şair, piyes yazarı, edebiyat tenkitçisi, edebiyat tarihçisi, dilci, müzik tarihçisi, folklor araştırmacısı, vesaire. Abdurrauf Fıtrat'ın bu birbirinden değişik sahalardaki bütün çalışmaları ve eserlerinde iki özellik hemen kendini belli eder : Modernleşme ve milliyetçilik. Türkistan'daki Ceditçilik, yani Yenilikçilik hareketinin bütün önderleri gibi, Fıtrat da kendi cemiyetini yenileştirirken, kendi millî benliklerinin yok olmaması için çaba gösterdi.

Abdurrauf Fıtrat, Buhara'da Mir Arap Medresesini bitirdikten sonra, 1910 yılında İstanbul'a geldi ve bir süre Daru'lfünûn'da okudu. Fıtrat İstanbul'dayken 1910 ve 1911 yıllarında Farsça yazdığı ilk üç eserini burada yayımladı.¹ Türkistan'a döndükten sonra, genç yaşından beri içinde bulunduğu Yaş Buharalılar, yani Genç Buharalılar siyasî hareketinde faal rol oynadı. Buhara Emirliği 1920 yılında yıkıldıktan sonra kurulan Buhara Cumhuriyeti'nde maarif bakanı oldu (1921). Türkistan'da kurulan ilk yazarlar cemiyetinden biri olan Çağatay Gürüngü'nü Fıtrat 1918 yılında kurmuştu. Sovyet hükümeti Çağatay Gürüngü'nü 1922'de resmen yasakladı.² Fıtrat o yıl Nazırlar Şurası, yani Bakanlar Kurulu ikinci başkanıydı. 1933'te Fıtrat siyasî görevden uzaklaştırıldı. 1923-1924 yıllarında Moskova'daki Doğu Dilleri Enstitüsü'nde öğretim üyeliği yaptıktan sonra, 1924 yılında Türkoloji profesörü oldu ve 1925 yılında kurulan Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'ndeki çeşitli üniversite, akademi ve enstitülerde hocalık yaptı.³

¹ *Münazara*, 1901; *Sayha*, 1911; *Seyyah-i Hindî*, 1911; Fıtrat'ın eserlerinden biri olan *Münazara* üzerinde şu önemli çalışma var: Hisao komatsu, "Fıtrat'ın *Münazara*'sı üzerine Notlar" "*Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri*, Cilt: II., Sayı: 4, s.157 — 168.

² Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*, Haag, 1960, s. 109.

³ *Özbek sovet ensiklopediyası*, Cilt 12 (Taşkent, 1979), s. 119.

Stalin'in "aydınları temizleme" hareketi sırasında, 1937'de tutuklanan Abdurrauf Fıtrat, aynı yıl içinde sorgusuz ve mahkemesiz öldürüldü. Fıtrat'ın bütün edebî ve ilmî eserleri toplatılarak, yasaklandı. Fıtrat'ın yobaz hocalara karşı yazdığı "Kıyamet" adlı mizahî hikâyesi hariç, bütün eserleri üstündeki yasaklama bugün de devam etmektedir.⁴

Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji sahasındaki eserlerinin de yasaklanmış olması dolayısıyla, bu eserler maalesef bir çok Türkolog tarafından bilinmemektedir. Fıtrat'ın Türkolojiye ait bütün eserleri elbette Sovyetler Birliği'nde, Taşkent ve Leningrad gibi büyük şehirlerin kütüphanelerinde vardır. Fakat oralara giderek, o eserleri tetkik edebilme izni almak oldukça güç bir iştir. Bu yüzden, son on yıldan beri, Türkiye, Batı Avrupa ve A.B.D.'deki kütüphaneleri tarayarak Fıtrat'ın eserlerini bulmaya çalışmaktayım. Bu on yıllık araştırma sonucunda Fıtrat'ın Türkolojiye ait eserlerinin en önemlilerini bularak, onların fotokopilerini çıkarmaya muvaffak oldum.

Fıtrat'ın Türkolojiye ait eserlerinden bulabildiklerim şunlar :

- 1) Özbek Şivesinin ses (fonoloji) ve yapım (morfoloji) bilgisine ait *Sarf* adlı dilbilgisi
- 2) Özbek Şivesinin cümle (sintaksis) kuruluşuna ait *Nahv* adlı dilbilgisi,
- 3) *Eng Eski Türk Edebiyatı Nemuneleri* adlı *Divanü Lûgati't- Türk'e* ait bir inceleme
- 4) *Özbek Edebiyatı Nemuneleri* adlı *Kutadgu Bilig*'den 16. yüzyıla kadar Orta Asya Türk edebiyatından seçmeleri toplayan bir antoloji
- 5) Orta Asya Türk klasik müziğinin tarihine ait *Özbek Klassik Mûsikası Ve Uning Tarihi* adlı araştırma
- 6) *Atabetü'l-Hakayık*, Ahmet Yesevî, Nevayî ve Çağatay edebiyatına ait inceleme yazıları

Bu yazıda Abdurrauf Fıtrat'ın Özbek Türkçesinin dilbilgisine ait *Sarf* adlı eseri üzerinde durmak istiyorum. Alman Türkoloğu A. von Gabain 1945 yılında yayımladığı *Özbekische Grammatik* adlı kitabının bibliyografyasında Fıtrat'ın bu iki eserini zikrettiği halde, Rus Türkoloğu Kononov 1960 yılında yayımladığı *Çağdaş Özbek Edebî Dilinin Grameri* adlı kitabında Fıtrat'ın eserinden söz etmez.⁵

⁴ *Kıyamet* adlı Özbekçe hikâyenin Rusça tercümesi 1965'te yayımlandı : Abdurrauf Fıtrat, *Den' straşnogo suda* (Moskova). Sovyet hükümeti bu eseri Türkler arasında İslâm dinine karşı propagandaya alet olarak kullanıyor.

⁵ A. von Gabain, *Özbekische Grammatik*, Leipzig, 1945, s. 189; A. N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıkı*, Moskova, 1960. Ne Özbek dilcileri H. Yakubov ve Ş. Şaabdurrahmanov "Özbek Filologiyasının Yarım Asrı" (*Obşestvenniye nauki v Uzbekistane*, No. 11-12, 1972, s. 110-120) ne de batılı Türkologlardan Ilse Laude-Cirtautas

Fıtrat *Sarf* adlı kitabının başında “Dilimizin Tarihî Akımı” başlıklı giriş bölümünde Özbekçenin tarihçesi hakkında ayrıntılı bilgi veriyor. Fıtrat bu bölümde Karahanlılar devri Türkçesi “Hakaniye” edebî dili ve Çağatayca üzerinde durarak, bugünkü Özbek edebî dilinin Hakaniye ve Çağatay edebî Türkçelerinin bir devamı olduğunu belirtir. Fıtrat bu satırları yazdığı sıralarda, Özbekistan’da proleter yazarlar ve dileciler diye adlandırılan bir grubun savunduğu değişik bir görüş hâkim idi. Bu görüşe göre, çağdaş Özbekçe Sovyet devrinde ortaya çıkan ve eski Türkistan Türkçesi, yani Hakaniye ve Çağatay edebî lehçeleri ile hiç bir bağlantısı olmayan kendine has yeni bir dildir. Bu yüzden Fıtrat’ın bu eseri yayımlandığı zaman Özbek yazı dili etrafında şiddetli tartışmalar çıktı. Fıtrat’a karşı yapılan bütün tenkit ve hücumlara rağmen bu eser 1937 yılına kadar Özbekistan’daki liselerde temel ders kitabı olarak okutuldu. Fıtrat 1937 yılında idam edildikten sonra, onun başka eserleri gibi, bu gramer kitabı da yasaklandı.

Fıtrat’ın *Sarf* adlı bu eseri Özbekçenin grameri konusunda yazılmış ilk denemedir. Fakat bu eserin önemi onun ilk olmasında değildir. Aradan 59 yıl geçtiği halde, Fıtrat’ın daha 1926’da Özbekçenin dil özellikleri hakkında verdiği bilgiler bugün bile canlılığını ve orijinalliğini saklıyor. Meselâ, Fıtrat bu eserinde Özbekçedeki ses uyumunu çok doğru olarak tespit etmiştir. Maalesef, Fıtrat’ın Özbekçenin ses uyumu hakkındaki bilgilerini ne Rus Türkologu Kononov’un ne de başka kişilerin yazmış olduğu Özbekçe gramer kitaplarında bulmak mümkün. Fıtrat’ın belirttiği gibi, Özbekçede “incelik” ve “kalınlık” ses uyumu vardır. Fıtrat bu konuda şöyle yazıyor :

“Bizim dilimiz umumî Türk dilinin büyük bir lehçesidir. Türk dilinde mevcut olan bütün özelliklerin bizim dilimizde de olması tabîidir. Türk dilinin bütün lehçelerinde olduğu gibi bizim dilimizde de, sözler ahenk itibariyle kalın ve ince olarak ikiye ayrılır.”⁶

Fıtrat *intilmek* ئىتىلمەك ve *talpınmak* تالپىناق kelimelerini örnek olarak veriyor. Halbuki bugünkü Özbek edebî dili imlâsında Özbekçedeki ses uyumuna maalesef uyulmamaktadır: *intilmek* kelimesi *intilmek* olarak yazılıyor.⁷

“Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine”, (*Türk Kültürü Araştırmaları*, No. XV/1-2, 1976, s. 77-92) adlı yazılarında Abdurrauf Fıtrat’ın Özbek dili konusundaki çalışmalarından söz ederler. Laude-Cirtautas’ın yukarıdaki yazısı Özbek edebî lehçesinin gelişme tarihi üzerinde eksik ve yanlış bilgilerle doludur. Bu hanım Türkolog, Sovyet dilcilerinin verdiği bilgileri tekrarlamaktan öteye Özbekçenin tarihî gelişmesi konusunda hiç yeni bir bilgi eklemiş değildir.

⁶ Fıtrat, *Sarf*, Samarkand-Taşkent, 1927, s. 11.

⁷ Bu kelimenin Kiril (Rus) imlâsıyla “intilmok” olarak yazılıyor. Ancak, Özbekler hiç bir zaman bu şekilde telaffüz etmiyorlar ve bu kelimeyi “intilmek” olarak okuyorlar.

فترت

ئوزبېك تىلى قاعدالارى
توغرىسىدا بىر تەجرىبە

بىر ئىنچى كىتەپ

سەرف

ئوزبېكىستان جۇمھۇرىيەتىنىڭ ماھارىق كەسپىدە
لىكى ھۇزۇرىدەكى بىلىم ئوزەگى تاماندىن
سەكتەبلەردە ئوقۇماق ئۈچۈن مۇۋاپىق كۆرىلدى

5 ئىنچى باسقۇچ

ئوزبېكىستان دەۋلەت نەشرىيەتى
سەدرتاند 1927 - يىل نەشكىند

Abdurrauf Fıtrat'ın 1926 yılında yayımlanan *Sarf* adlı Özbek gramerine ait eserinin 1927'deki 5. baskısının kapağı. Bu eser A.B.D. Kongresi'nin kütüphanesinde (Library of Congress, Washington, D.C.) kataloglanmamış kitaplar arasında bulunuyor. Bu eser 1937 yılına kadar Özbekistan liselerinde ders kitabı olarak kullanıldı. Aynı eser 1930'da Latin harfleriyle yayımlandı.

فترات

ئوزبېك تىلى قاعدالارى
توغرىسىدا بىر تەجرىبە

نەھىۋ

3 نىچى باسا

ئىككىنچى كىتاب

ئوزبېكىستان دەۋلەت نەشرىيەتى
سامارەدە 1927-يىلى نەشەت

Abdurrauf Fitrat'ın 1926 yılında yayımlanan *Nahv* adlı Özbekçenin cümle kuruluşuna ait eserinin 1927'deki 3. baskısının kapağı. Bu eser Library of Congress, Washington, A.B.D.'nde kataloglanmamış kitaplar arasında bulunuyor. *Sarf* adlı eserle birlikte 1937 yılına kadar Özbekistan'daki liselerde ders kitabı olarak kullanıldı. Aynı eser 1930'da Latin harfleriyle yayımlandı.

برلەشكۈز، بوتون دۇنيا بۇقساللارى

فېترەت

ئىك ئىسكى

تۈرك ئەدەبىياتى

نەمۇنەلەرى

ئەدەبىيەتتە تۈرك تەارىخى ئۈچۈن ماتېرىياللار

ئوزبېكىستان دەۋلەت نەشرىياتىنىڭ نەشرى

سەھىرەندە 1927 - يىل.

ئوزبېكىستان مەتبەئە ئىشلىرى تىرىشىنىڭ بىرىنچى مەتبەئەسى.

تاشكەنت، 1927 - يىل.

ئوزبېكىستان دۆلەت ئىلمىي كېڭەشى

ئوزبېك ئەدەبىياتى نەمۇنەلەرى

1-ئىنچى جىلد

ئۆزگەنى: فىتىرات

Edebiyat Fakültesi	
Kitap No.	2598
Kitap No.	9/1
Alın Tarihi	21.11.1947
Fiyatı	10 Lira 00 Kuruz
Satın	Hediye

Türk Dili Semineri KÜTÜPHANESİ	
Kayıt No.	3273
Tarih No.	

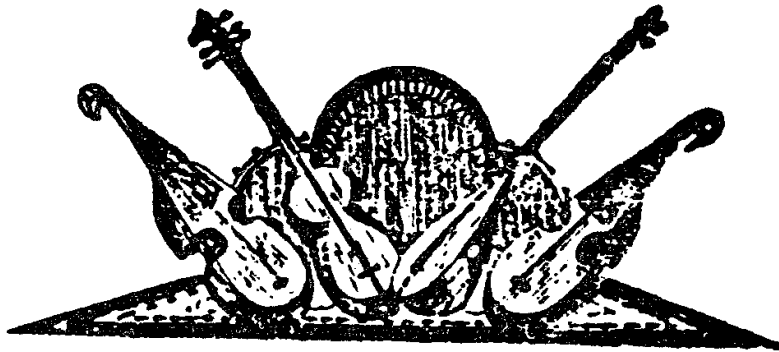
ئۆزبېك
ئىلمىي نەشرەت 1928-يىلى نەشر قىلىندى

Fitrat'ın Karahanlılar ve Çağatay devri edebî örnekleri derleyen bu antolojisi 1928 de Özbekistan'da yayımlandığı zaman Özbek edebiyatı konusunda büyük bir tartışma çıktı. Çünkü "Proleter edebiyatı" yaratmak isteyen Özbek Marksist yazarları Çağatay devri Türk edebiyatını inkâr ediyorlardı. Fitrat ise, bu eseri ile *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakayik*, Ahmet Yesevî, Ali Şir Nevaî, Babür Şah'ın eserlerinin Özbek edebiyatının bir parçası olduğunu ispat etti. 1930'larda reddedilen bu görüş bugün Özbekistan'da artık kabul ediliyor. Bu eserin bir nüshası İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Semineri Kütüphanesinde bulunuyor.

ئوزبېستان ھلى مىركىزىنىڭ ئوزبېكلەرنى ئورگەننىش ئوستاسى
 * * * تەئرىخ نەنجۇمەنى * * *

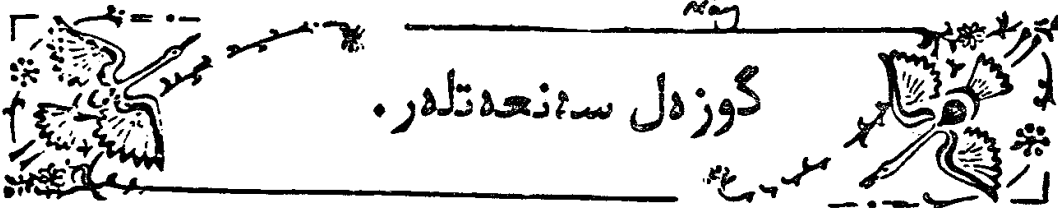
فىتىرات.

ئوزبېك قىلاسىق مۇۋسساقاسى ۋە ئۇنىڭ تەئرىخى

ئوزبېكىستان دەۋلەت نەشرىياتى
 سىمىرلەندە - تاشكەنت، 1927. نەپى بىل.

Fıtrat'ın Türkistan klasik müziğinin tarihine ait *Özbek Klassik Mûsîkası ve Uning Tarihi* adlı eseri Ankara'da Millî Kütüphaneye'de bulunuyor. Fıtrat bu eserinde şark müziğindeki 12 makam ayrıntılarıyla inceliyor ve Türkistan'da kullanılan çalgı aletleri ve bestekârlar hakkında bilgi veriyor. 78 sayfalık bu eser tarafımdan Özbekçeden Türkçeye aktarılmaktadır.

سەنئەتتەك مەنشەئى

(كېلىپ چىقىشى)

فىترەت.

بۇ قىسىم غالىملارنىڭ تەبىئەتتىكى كۆرۈنەر گۈزەل سەنئەتلەرنىڭ مەنشەئى دىنى ئۇيغۇنلار. بەشى گۈزەل سەنئەتلەر دىنى ئۇيغۇنلارنىڭ تەبىئىي ئاستىدا پەيدا بولغان.

بۇلار ئۆز فېئىكلەرنى مەنە شۇ بولسا ئىبان قىلىشقا تىرىشەدىلەر. گۈزەل سەنئەتلەر باشقا: رەسى، مۇسقى، ئەدەبىيات، رەسىم، مەيلىكەچلىك، مېمارلىق كەسپى ئالتى بۈيۈك شۇغىپەگە ئايرىلدى. بۇلارنىڭ ئىككى بۇرۇنقىلاردىن سانالغان مەيلىكەچلىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەبەب بۇ تەبىئەتنىڭ ئۇيغۇنسىز مەغلۇمىدىكى بۇرۇنقى ئادەملەر ئۆز تېمىرەكلەردە بولۇپ تۇرغان بىر كۆپ تەبىئىي ھادىسەلەرنىڭ سەبەبلىرىنى، ھەقىقىي سەبەبلىرىنى ئاڭلاشقا ئادەتتە ئېلىدىلەر. شۇ عاجزلىق نەتىجىسىدە ئۇ ھادىسەلەرنىڭ ھەر بىرىنى بىر تۈرلى مەنەئەۋىي (خەيالى) سەبەبلەرگە باغلاشقا باشقا چارەلەرنى بىر تەبىئىي ھادىسەلەرنى ئىدارە ئېتىگۈچى رۇھلەرنىڭ ئىدارىسى بىلەن ئىدارە ئىدارە ئىدارە مەغلۇملىرىنىڭ بەئزى ھەيۋانلار سۈرەتىگە كىرىپ، ئادەم كۆزىگە كۆرۈنۈشلىرىنى قەبۇل قىلالايدىلار. (بۇ ئىقتىساد مۇسلىم دىنىدە ھەممىسى بىر: ئوبىلەردە ھەيۋانلاردا كۆرۈلگەن يىلاننى ئۈچ كۈنگە چە ئۆلىدۇ. مەك، ئەجىنە بولسا ئۈچ كۈنگە چە كېتىدۇ، ئۈچ كۈنگە چە كېتىدۇ قالسا، ئون كۈنگە ئەجىنە ئېمىس، ھەقىقىي بىلان ئىكەننى مەغلۇم بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆلىدۇ، ئۇنىڭ ئىكەننى مۇھىمىدە پەيغەمبەرنىڭ سۆزى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەقىقىي ھەيۋانلارنىڭ (ھەيۋان ئەكلىدە كۆرۈلگەن رۇھلەر، جىنلەرنىڭ) كۆچۈرىدىن قانداقلا ئەمەس، يا زەررەلەردىن سانالغان ئۈچۈن بىر مەنە ئېگىدە سۈرەتلەرنى ياساپ ئۆزلىرى بىلەن تاشلىماق، ئۆي.

بۇندەككى «سەنئەت» سۆزىدىن مەقسەد گۈزەل سەنئەتلەر (تەبىئىي سەنئەتلەر) ئېكەننى تەبىئىي ئورۇن ئېلىپتە كېرىكە ئېمىس. سەنئەتنىڭ مەنشەئى دېگەن بىر مەنىدە مەدەنىيەت تەبىئەتنىڭ مۇھىم بىر نۇقتىسى ئولغانى كەسپ تۈرلى مەسئەلەلىك غالىملار ئاماندىن تۇرۇلۇپ تىزىم ئېتىلگەن كېلىپ چىقىشى.

سەنئەت ئىنسانلىق تەبىئەتتە جۈدە ئېسىكىدۇ. مەغلۇمىدىكى، تەبىئەتتىن بۇرۇنقى (قەبىلەتتە تىزىم) زامانلارنىڭ ئىككى بىرى بولغان ئاش دەۋرىدىن (يا بۇرۇنقى ئاش دەۋرى). بۇ دەۋردە يىپىر بۇزىدە ئوخشاشلىق كەرىكە، ئونكۆر قاپلان، ماموت قىلى كەسپى قورقۇنۇش، ۋەھشى ھايۋانلار پىشاندۇرۇلدى. فەزائىد سەھىگى «مەدەنىيەت» مەغلۇمىدا بىر بۇزىدە ماموت رەسىمى چىزىلگەن بىر قىل تىشى ئاخشاقچىسى ئاپقان. ئاشارى ھەقىقەتە مەغلۇم ئاماندىن بۇرۇنقى ياخشى چىزىلگەننى ئىسدىق ئېتىلدى. بۇ ئاخشاقچىغا بۇرۇنقى چىزىلگەن ئىنساننىڭ «ماموت» نى ئىچە دەققەلەر كۆرگەننى، ماموت بىلەن بىر زاماندا ياشاغانى بەشى شۇل بولغان ئاش دەۋرىنىڭ ئادەملەردىن ئېكەننى شۇنەيىتىدۇ.

ئۇزۇن موزىلەردە ماموت رەسىمىگە زامانداش بولغان رەسىملەر بار. بۇ رەسىم ئىنسانلار ئارىسىدا سەنئەتنىڭ قانداق ئېكەننى بولغانغا ئاچىق ھەقىقىي ئىنسانلىق تەبىئەتتە شۇ قاتار ئېكەننى بىر ئورۇن تۇتقان سەنئەتنىڭ پەيدا بولۇشى قانداق بولدى؟ بۇنىڭ سەبەبى نەمە ئىشى؟

مەنە سىزگە بىر سوئال، كىم تۈرلى قىلىدۇ مەنە مەنە مەنە بولغان غالىملار ئاماندىن تۇرۇلۇپ تىزىم ئېتىلدى.

Fitrat'ın "San'atın Menşei" adlı bu makalesi Taşkent'te yayımlanan Ma'arif Ve Okutkuşi dergisinin 1927 yılındaki 5. sayısında yayımlandı (s. 37-40). Bu dergi A.B.D.'ndeki Library of Congress'da kataloglanmamış kitaplar arasında bulunuyor.

8-7 سان (1927 يىلى - August)

39 بېت

ئەھمەت يەسەۋى (1)

فەتىھ

كەمبەغەللىرىگە قاراتىپ مەنە شۇندەي دېيىدى:
سەنگە جەزا بىر ئاتقانغا يالبارمادىك
«ئاللاھ» دېيىپ تۇنلەر نۇرۇپ ئىگىز تەنەدەك
ھەقىقەتەن - ۈزلەر. ئايىتىم تېشىمەدەك
زاللارنىڭ ئېلىگىن ئۇزۇن قىلىم مەنا!

يەسەۋى كەمبەغەل خەلقىنى ئوزىگە مۇرىد قىلىپ
ئالماق ئۇچۇن ئوقۇر ھىرىس كۆرسەتەدىكى، بونار
داغى - ۈزلەرى بىلەن بۇ سۇزلەرى ئاراسىدا بولغان
كىك، چوقۇر مەنتىقىلىقنى ئاڭلاماي قالدى؛ ياكى
ئوزىنى ئاڭلاماسلىقىغا سالدى.

ھەقىقەتەن يەسەۋىنىڭ يۇقارىداغى شىكايەت ۋە
سۆكۈشلەرى بىلەن بو «تېرىن فېكرى» ئاراسىدا
ئەتتەكەن بىر مەنتىقىلىق بار بىر كىشى تۇرۇپ بە-ھەرگە:
«مادامەكى فېئاداللار مەم ئولارنىڭ قۇبۇقلىرى
ئاماندىن كەمبەغەللىرىگە قىلىنغان رۇلىلەر «خۇدا» نىڭ
ئەمرى بىلەن بولار ئېكەن؛ مادامەكى «خۇدا» ئو
رۇلىلەرى كەمبەغەللىرىنىڭ باشقا «جەزا» قىلىپ
يۇبارغان ئىكەن «سېن نېگە بايا ئولەرنى شۇنچە
سۆكۈپ تاشلاڭ؟ ئۇلارنىڭ گۇناھى يوق ئىكەنكۈ»
دېيىپ قويسا يەسەۋىنىڭ ھىچ بىر جەۋاب قاينارا
ئالمايلىغى ئاتقىمىر. لېكىن ئۇزاملاردا يەسەۋىگە مېچ
بىر تىلماندىن مۇندەي بىر ئىعتىراز بولمايدى.
كەمبەغەللىرى ئاماندىن مۇندەي بو ئىعتىراز بولا
ئالمايدى. چۈنكى، ئو ۋاقتلاردا، ئولارنىڭ ئاڭلىرى
بۇمىشەلەرگە كەچە بۇكسىلەگەن، فېئاداللار، غۇمۇمەن
ھاكىم ئەنەنەھەم بۇندەي ئىعتىرازنى قىلماق ئىستەمەيدى.
چۈنكى يەسەۋىنىڭ بۇ مەنتىقىلىق ئۇنىڭ ئۇچۇن
قايىدىلار. ئونىڭ بىم شەۋىگە ئاماندىن بىلرام

قوللىرىداغى «دىۋان ھىكەت» كىتابلىرىنىڭ يەسەۋى
ئاماندىن قىلىپ بىرگەنلىرى ئەھلىمات، جەمەتتەكى
ئامانلىقىلىقىدەن عدالەتسىزلىكىدىن قوتۇلماق ئۇچۇن
ئونىڭ كۆرسەتكەن چىراغلىرى شۇ قەدەر باراھاس،
شۇنچە زەھەرلىرىكى: ئونىڭ ئەھلىماتىغا چىن كۆڭ-
ۈلەن ئىشائىب، سەمىمى سۈرەتتە ئىرگەشكەن بىر
مىللەت تاپىلسە ئېدى، ئومىللەتنىڭ دۇنيادە «ئىرىك
ئىكەن ئوزىگە گور قازماق» دان باشقا بىر ۈزىنەسى
قالماق بولۇر ئىدى...
يەسەۋىنىڭ زاللارغا قارشى كەمبەغەللىرىگە
بىرەتقان نەسەتلىرى مەنە شۇ بولدا:

زالم ئەگەر جەفا قىلسا «ئاللاھ» دىگىل
ئېلىڭ ئاچىپ، دۇعا ئېلىپ بوپۇن سونىل
«ھەق» دادىغا يېتىمىس بولسا «گىلە» قىلىن
«ھەق» دېن ئېشىپ بۇ سوزلەرنى ئايدىم مەنا!
كىم ھىندۇستانلى «گاندى» نىڭ «ياراقسىز، قۇرالىسىز
رۇشلىق» دېگەن شىعارىغا جۇدە ئوخشايدى.
ئەھمەد يەسەۋى بۇ قەدەر بىلەن قىلمايدى. ئو
ھاكىم سىنىڭ ئايرىسىگە بۇقارىداغى قاتتىم - سۆكۈش-
لىرىنى يۇبارماق بىلەن، كەمبەغەل سىنىنى ھەيەجانغا
كېتىرگەن، قايناتقاندىك بولغاندىن كېيىن قۇرسەتنىڭ
غەمىمەت ئىكەننى ئاڭلايدى، كەمبەغەللىرىنىڭ شۇل
چاقدانغى رۇھى ھالەتلىرىدىن ئايدالانماقچى بولۇپ،
ئوزىگە «مۇرىد» قىلىپ ئالغى، پلاننى قورادى. ئۇيا
بوقلىرى ئەبەقەنىڭ زۇلم - عدالەتسىزلىكلەرگە سەبەب
كەمبەغەللىرىنىڭ ئوز ئۇناملارنى «خۇدا» دان ئوزاقلان-
قانلار بىر. يەسەۋى «خۇدا» ئاماندىن ۋەكىل بولۇپ (1)

(1) باغى ئوتكەن سانغا

Fıtrat'ın "Ahmed Yesevî, I-II" ve "Yesevî Mektebi Şairleri toğrısında Tekşirişler" adlı üç makalesi *Ma'arif Ve Okutkuçı* dergisinin 1927 yılındaki 6 ve 7-8 sayılarında ve yine aynı derginin 1928 yılındaki 5-6. sayısında yayımlandı (toplam 14 sayfa).

(۱۹۲۸ ۱۰ سان) ۱۰

عبدەتۇل-خاقايق

قىتئەت

بىلەنگەنە قالماغان، ئويغۇر يازۇسىنى بەگدەن ئوقۇغان تەرجىمە قىلغان، اۇغەتلەرنى ئىزاح قىلغان. كىتابنىڭ سەرفى بافلارنى ئىزاح قىلغان بىر عملاۋە، سوز- لەرنى ئىزاح قىلغان بىر لوغەتچە ئوشقان. مە- زىنىنىڭ ئوزىنى ھەم غەبىنەن ئايرىچا بىلىتىرىغان

تەھەب غاسىم بېك بۇ كىتابنىڭ باشىدا بىر مۇقەدد- دەسە يازدى. مۇندە ئويغۇر يازۇسىنىڭ ئىلگۈرۈپكە باشلاپ قانداق ئوقۇلغانى ھاقىقىدا ئۇزۇن تەفسىلات بېرىگەندىن كېيىن ئىسەر ھاقىقىدا كىتابىياتى مەغلۇماتى بېرىدەر. ئايدا، ئاچان بارلىغانى ھاقىقىدا مەنىنىڭ ئو- زىدا مەغلۇمات بوق. يالغىز كىتاب باشىدا «ھەمدە» «نەعت» دەن سوك ئىسەر ئىككىسى ئوزىنىڭ پادشاھىنى ماختايدەر. ئاندىن كېيىن ئىسەرنىڭ يازىلىشى سەبە- بىنى كورسەتكەن بولۇمدە

«داد ئىسە ھالار بىك ئۇچۇن بۇۋ كىتاب»
«چىقارنىم ئازۇندا ئىنى قالسۇ نەب»
دېب ھۆكىمدارىنىڭ «داد ئىسە ھىسار بىك» ئېكە.
ئىن بىلىدىرەدەر. كىتاب ئاخىرىدا ئېسە:

«ئەدەب ئەھمەد ئاتىم، ئەھب بەند سوزۇم»
«سوزۇم مۇندە قالۇر بارۇر بۇۋ ئوزۇم»
دېب ئوزىنىڭ ئاتىنى بىلىدىرەدەر. كىتابنىڭ ئاخىرىدا
كىتاب ھاقىقىدا يازىلغان ئۈچ تەقىرىز بار. شۇلەردەن
بىرى ئىچىمىدە

«ئۇغا كورەس ئەردى ئەدەبىنىڭ كوزى»
«ئوزاتتى بۇ ئون ئورث باب ئوزرە سوزى»
دېب ئەدەب تەھەبىنىڭ كورامىدەن خابار بىلىدىرەدەر.

ئورتا ئازىيا تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم نامىنىڭ بىرى ئىمورىلەر (15 نچى غەسەر) گەچە بولغان دەۋرىدە غايدىر نەۋەنلەر جۇدە ئاز. بۇ نەۋەنلەرنىڭ ئېك ئورونقىسى مىلادى 70 - 1069 لىرىدە يازىلغان قۇداد - غۇبېلىك كىتابىدەر. ئاندىن كېيىن قاتارلاندىب غەبەتۇل - ھاقايىق. ئەبۇ مۇسىلم (۱155) بەنە شۇ غەسەرنىڭ بېشى بولغان يەھەبى ھىكەمەتلەرى، باقىرىغانى ھىكەمەتلەرى، مىلادى 1233 دە غەلى ئاتلى بىر كىشى ئاماندىن يازىل- قان «پوسۇف زۇلەيخا» كىتابى، ئېك - سوكرا 1310 دە يازىل- قان «قىساقۇل - ئەنئىبا» كىتابى كېلەدەر. ھەمگە ھەم- لۇم بولغان مەنە شو بېش - ئالتى ئەسەردەن باشقا بەگى بىر نەرسەنىڭ مەيدانغا چىققانى مەلۇم ئىمىس. بىز بۇ ماقالىمىزدا شۇ قاتار ئەسەرلەرنىڭ ئىككىچىسى بولغان «غەبەتۇل ھاقايىق» بىلەن ئوقۇچىلارنىڭ ئاتىشىشى- مانچى بولامىز.

ئىستانبۇلدا كى «ئەسوفىيە» كىتۇبىخانىسىدىن ئاپتېلىپ مەيدانغا چىقىرىلغان بۇ كىتاب ئويغۇر ھەرف- لەرى بىلەن يازىلغان. ھەر سوزنىڭ ئاندىدا ھەرەب ھەرقلەرى بىلەن قانداق ئوقۇلىشى كورسەتىلگەن. كاتىبى غەبەتۇرەزىق باخشى بولۇپ يازىلغان ئورنى ئىسە - تانبولدەر. بۇ كىتاب، زور كەپەنىڭ ياشلى مەشھۇر عالملىرىدىن نەجىب غاسىم بېك ئاماندىن ئىشلەندىب ۱334 (نچى يىلدا ئىستانبۇلدا باسلىغان) نەجىب غاسىم بېك كىتابىنىڭ ھىمىنىدە بولغان غەسەبچە يازۇلار

1) نەجىب غاسىم بۇ كىتابنىڭ ئاتىنى باشلاپ غەبەتۇل - ھاقايىق ئوقۇغان ئىھىس. سوكرالار يەنە ئىسە ئېھىلدا تېپىلغان تولا ئىھىس بىر بۇسەننىڭ ئىككىرىدىن بۇنىڭ غەبەتۇل - ھاقايىق ئېكەنى ئىكلاشلىغان. غەسەبچە قۇتتى. ئىدىش ماغىلا دادىر. (تۈركىيەت مەجمۇئەسى ج 1، ۲۲ - 227. نەجىب غاسىم چە ماقالىسى).

№ 2 (1930 Fevral)

ƏLƏNGƏ

9

Fıtrat:

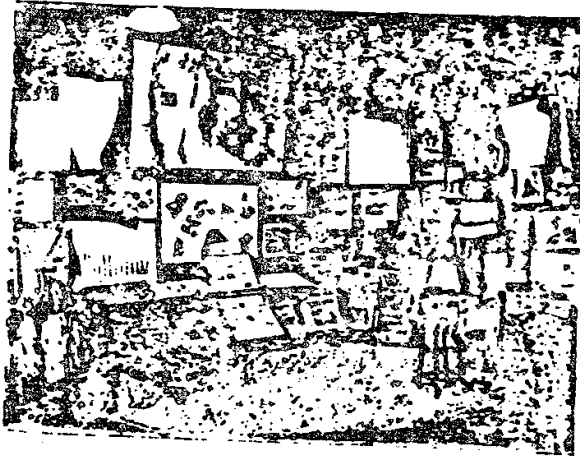
Fərhad u Şirin dastanı toqırıda.

(Baş birinci sında)

Navajı Nəzamiyə bilən Xusrav—u Dehləviniñ mənə şul əfadalarından ıhlam alıb Fərhad dastanını Xıtaj Xaqanının sarayından başladı:

Fərhad tezlik bilən kəp nərsələni örgənədir. Oq atış, at miniş, qılıb çarış kəni vətərliq hünərlərdə həm, birinci boldı. Bıraq səvəbsiz bir qajıqını bitir-

Əz. bç. Ş. Ç. 5 Jılıbıq vıstəfkəsindən.

Epəkətlik nəlini.

Foto: gyzik

məkdə edi. Şahzadə Fərhadnı avutmaq ucyn xaqan-ın əmri bilən tər çajda, jılın tər fəslidə oturar-lıq tər qasır jasala başlandı.

Fərhad şü qasırların ımarat işlərini tamaşa qılmaq ucyn hər kün qatnır turar—dı. Bir kün ımarat başda „qaran“ isimli bir taş ustasının işi unı qızıqlırdı. Undan taş junmaqı örgəndi. Tər jıldı qasırların ımaratı bitdi. Hər qasırnı jılın bir fəsligə münasib qılıb vıjadılar. Baharq: maxsus qasır qızıl, jazqı maxsus qasır kək, kuz qasır sarıq, qış qasır aq vıjavlar bilən vıjadılar.

Navajı bu tər qasırnı Nəzamiyə dastanındaqı Mithin Banunın jılın hər fəslidə bir çajda turmaqıdan aladı. Vıjamaq inəsələsini esə Nəzamiyənin „höft pəjkər“ idəgi vahrəm qasırlarından ıhlam alıb jazadı.

Fərhad xaqanın əmri bilən bu qasırlarqı kəcədir. Jılın hər fəslidə şü fəsilgə maxsus vılqan qasırnı vıridə ötkəzədir. Bunun bilən həm unıñ sirlı jıqı unı joqalmajdı. U jənə qajıqı, jənə munil! Xaqan bu nalı kərgəc hajran qaladı. Jənə başqa cara tuşunədir. Fərhadqı öz taxtın tapşırıb əzi pəşalıqdan çekilməkci vıladı. Fərhadnı janyqı saqırıb taxtın təklif qıladı. Fərhad kəp yzirlər ajıb qabul qılmajdı. Siz tırk ekəndə mən bu işni qılmajman, dedir.

Navajı dastan arasıda maxsusan bundaj bir bəslini kirtizışi öz şahzadələr vılqan Hysəjin Bajqa-

ra balalarqı „avlaqı bir dər“ vət mək ucındır. Məlymki Temyrlər zamanında oqulnıñ ataqa bşjan qılıbı hatta atanı öldirtə taşın alıb vılqan vıqbalardan edi. Ajnıqsa Navajıñnıñ hıkimdarı vılqan Hysəjin Bajqaranın oqulları nəvət bilən atalarqı bşjan kətərdilər və hər dəfəsində Navajı araqı kirtə sılh qıldırqan edi. Mənə şü şahzadələrqı nəsihat vılsın ucyn Navajı kitabda şü fəslini kirtizədir.

Fərhadnıñ taxtın qabul qılar yzir ajıbıdan atası Xaqan çudə məhızın vıldı. Fərhadnı xəznəsəqı kirtizdi. Anda „vıllıy“ vı r sandıq icidə „Ajnıqı çahannama“nı kərdi. Ajnıqın arqasında „Bu hər kimin kələqlərini kəsətürqan ajındır. Bunun sirlini acmaq ucyn İonan ölkəsigə vətə „Soqrat“ həkimi bilən kərişmək kərək, dər jazıqlan edi. Fərhad İonanqı vətəşqı qarar qıldı. Atası həc bir cara tapı almaqı əzi alıb vıarmaqı vıldı. Quşun tartı İonanqı vırdılar. Soqrat turqan maqaranı çudə kəp qıjınlıqlar bilən tapdılar. Soqrat ajnıqın sirlini Fərhadqı örgətib əzi əldi. Ata oqul unı kətib Xıtajqı qajtdılar. Jənə xəznəqı kirtib Fərhad ajnıqı qıradı. Ərman ölkəsində özün kələqlərini kərdi. „Şirin“nin sıləligə aşıq vıldı. Ərman ölkəsigə vətəşqı qarar vırdi. Atası jənə əzi bilən alıb vıarmaqı vılbı jolqı çıqdılar. Kəməlgə mindilər. Denizdə vı-

Əz. bç. Ş. Ç. 5 Jılıbıq vıstəfkəsindən.

Qara kəlcilik nəlini

Foto: gyzik

ran vıldı. Kəp əskərlər suvqı vıtdılar. Xaqan bilən vətirnin kəmələri Xıtaj qıraqıqı qajtdı. Fərhad hər nərsədən xəbarsız, sınıq kəmədən ajıqlıqan bir taxtaqı jarışır suv jyzidə qaldı. Jəmən ölkəsigə vıratırqan bir savda kəməsi Fərhadnı qutqarıb öz icigə aldı. Jolda dentz qaraqçıları kəməgə hıçym qıldı-

Fıtrat'ın Semerkant'ta çıkan *Alanga* dergisinin 1930 yılındaki 2. sayısında yayımlanan "Fərhad ve Şirin Destanı Hakkındaki" yazısı. Makalenin başı derginin birinci sayısında yayımlanmış, ama 1. sayı bulunamadı. Bu derginin bazı sayıları A.B.D.'deki Library of Congress'te bulunuyor.